

СВОБОДА ЯК ЗВІЛЬНЕНА СВІДОМІСТЬ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

Досліджується феномен свободи як найсуттєвіше визначення людини, умови її унікального буття. Проаналізовано свідомість у виявленні історико-філософських, філософсько-антропологічних, екзистенційних вимірів людського буття, в якій формуються ідеї культурного самовизначення особистості.

Ключові слова: свобода, звільнення свідомості, свобода вибору, свобода дії, свобода волі, ідентифікація, відповідальність.

У сучасному світі людство намагається відновити цінність свободи, яка формально сприймається як одне з прав людини та громадянина. Поняття «свобода особистості», «свобода вибору» все найчастіше вживаються в засобах масової інформації, у виступах політичних лідерів (особливо напередодні чергових виборів), декларуються Конституціями різних країн. Але сенс, який вкладається в це поняття, – різноманітний, і шляхи розв'язання проблеми свободи є іноді зовсім протилежними. На сучасному етапі розвитку суспільства актуалізація саме такого тлумачення феномену свободи зумовлена як кризою європейського раціоналізму і культури, так і процесами глобалізації.

Тематика свободи завжди приваблювала та приваблює дослідників, вона є центральною у філософсько-антропологічних студіях багатьох філософів. Аналіз наявної літератури свідчить, що, незважаючи на її значний обсяг, автори, котрі тією чи іншою мірою досліджували зміст феномену свободи, приділяли увагу здебільшого лише окремим категоріальним складовим процесу практичної реалізації свободи. Серед сучасних російських філософів, які торкаються даної проблематики, можна назвати В.Вольнова, П.Гайденко, А.Грязнова, Ю.Давидова, І.Євlampієва, А.Замалєєва, В.Поруса, Л.Філіпова та інших. Упродовж ХХ століття проблема свободи активно досліджується і в українській філософії, у дотичності до зазначеного феномену перебувають сотні праць, предметом аналізу в яких були чи є проблеми соціального й культурного розвитку та актуальності свободи в українській перспективі. Це філософи, історики, політологи, літератори, серед яких: В.Андрущенко, І.Бичко, В.Бойко, М.Брайчевський, Г.Волинка, Л.Губерський, Я.Грицак, В.Загороднюк, О.Кульчицький, А.Лой, В.Лях, В.Лук'янець, І.Мірчук, М.Попович, В.Табачковський, Л.Чекаль, В.Янів та інші. Дослідження основних аспектів феномену свободи спостерігається також у дисертаційних дослідженнях І.Дедаєвої, О.Лосик,

Розділ другий. Філософська антропологія і культура

І.Мухіна, Л.Подолько, У.Рудницької, Л.Слободянюк, В.Слюсара, В.Судакової, А.Філатова, В.Шаповала, та інших.

Метою даної статті є здійснення дослідження історико-філософського аналізу феномену свободи особистості як звільненої свідомості, як проблеми самореалізації індивіда засобами вибору його світоглядної та життєвої позиції в ситуації «екзистенційного напруження» та діяльнісної активності, спрямованої на вільну творчість, адекватну критеріям культури, моралі та відповідальності.

Феномен свободи у всі часи привертав увагу дослідників, жодна філософська проблема не мала такого резонансу в історії суспільства. Свобода була засобом обґрунтування повалення аристократії та здобуття влади буржуазією, але масово так і не стала етичним принципом, що унаочнюється в діяльності, як більшості пересічних індивідів, так і керівників держав. Актуальність ж її полягає у тому, що будь-яке досягнення у практичному здійсненні цієї проблеми ще з більшим загостренням ставить її на порядок денний у теоретичній та практичній діяльності суспільства. Особливо актуальною та гострою вона постає в українській перспективі. Україна ХХІ століття – це епоха великих морально-психологічних криз, соціально-економічних поразок, політичних уроків та пошуків. Свобода стає етичним принципом, який порушують, але волають про його захист. Категорія свободи є міждисциплінарною та ключовою як у політико-правовій сфері, так і у індивідуально-особистісному вимірі. Зокрема, свободу розглядають в онтологічному, соціально-філософському, соціально-правовому, етично-моральному та естетичному контекстах тощо.

Філософія вільної особистості починається зі звільнення її свідомості та підсвідомості. Індивід із дитинства асимілює стереотипи і все подальше життя невпинно сприймає нові стереотипи. Вільна людина – це людина, котра здатна протистояти стереотипам, прагнучи до істинних почуттів та усвідомлень. Мета такої людини не лише «знати», а й «розуміти». Вільна людина – людина, що шукає істинності, відкидаючи хибу. Проблема звільнення людини – проблема пошуку гармонії. Цей стан передбачає добровільність та відповідальність щодо своїх дій та їх наслідків [7]. Ідея вільного суб'єкта, відтворена класичною філософією, і нині є основою соціальних інститутів, суспільних практик, наукових дисциплін. Проблематичність поняття свободи ускладнює виявлення специфіки людської природи, яка традиційно пов'язується з поняттям моральності і, відповідно, з можливістю вільного вибору. Тому проблема свободи є однією з центральних для філософської антропології.

Першочерговим завданням філософії, починаючи з давніх часів, було звільнення самостійного мислення від упереджень. Так, в індійській філософії стан повної самодостатності, вищого звільнення і щастя, те, що звуть «мокшею» і «нірваною», вбачається на шляхах злиття індивідуального духу зі світовим духовним началом. Воно відбувається шляхом відмови від свого початкового Я і отримання нової ідентичності в злитті зі вселенською першоосновою в єдиному пориві космічної любові. Частина шкіл староіндійської філософії визнавала з того, що зовнішній світ та його мінливість – це лише ілюзія нашої свідомості. Саме у східній традиції мова йде не про свободу, а про звільнення в найширшому сенсі цього слова. Йдеться про поступове і послідовне «звільнення», що ніколи не припиняється, звільнення як процес переходу від більш залежного стану від зовнішніх чинників і власних внутрішніх станів індивіда до меншої залежності. Кінцева мета й ідеал тут – подолання профанного існування взагалі, позбавлення від фатального визначення, вихід з нескінченного обертання колеса сансари. Розрив з буттям і з'єднання з Абсолютом тим самим означає з'єднання з небуттям. Специфіку східного типу мислення та його відмінності від західного сприйняття світу аналізує, зокрема, К.-Г.Юнг. Звільнення на Сході, на думку філософа, мислиться, перш за все, як самозвільнення шляхом занурення в глибини несвідомого – тієї дійсної природи, де зливається індивідуальний і світовий дух [6, с.99]. М.Еліаде, аналізуючи зв'язок між свободою і безсмертям, що є вищою метою релігійно-філософської концепції його, писав: «У стані самадхі йогин перевершує всі опозиції і, в процесі свого унікального досвіду, «об'єднує» порожнечу і над достаток, життя і смерть, буття і небуття. Ніщо не збігається зі Всім» [4, с.167]. Той, хто досягає кінцевої мети, здійснює, напевно, найзаповітнішу мрію людства, що турбувала його з початку історії: подолати подвійний суб'єкт-об'єктивний розподіл реальності, повернути первісну Єдність, з'єднатися з Цілим. Свобода завойовується зусиллями свідомості самого індивіда. Термін «звільнення» підкреслює аспект процесуальності, і це не тільки скидання якихось пут із себе, але й покладання на себе нового тягаря, якихось нових обов'язків і зобов'язань – позбавлення від ілюзії з приводу світу, а також від омани щодо самого себе і свого становища в світі. Звільнення розуміється, головним чином, як звільнення свідомості, яка є непрозорою для людини і самої себе, не знає себе, перебуває в неутті, у п'їтмі. Завдання в тому, щоб очистити свідомість від усього того, що є причиною такої непрозорості. У цьому полягає основа звільнення. Свобода, таким чином, – це не позбавлення від якогось тягаря, а можливість вибору того, що добровільно приймається на власні плечі в ім'я цілком певної, значущої мети.

Беззаперечне значення й античної філософії як ціннісного джерела формування та інтерпретації поняття свободи. За часів античності домінуючим є розуміння свободи як вибору певних можливостей, прийняття свідомого рішення. На співвідношенні можливості і дійсності побудовано концепцію діяльності Аристотеля, вчення про насолоди Епікура. Обидва не виключають випадкового, а випадок є можливістю у формі дійсності. Аристотель прямо заперечує вилучення його з буття. Поняття свободи він пов'язує із доцільністю і заперечує вилучення його з буття і життя людей: «Знищення випадку тягне за собою безглузді наслідки. Є багато чого, що здійснюється не з необхідності, а випадково... якщо в явищах немає випадку, а все існує і виникає з необхідності, тоді не довелось б ані радитися, ані діяти для того, щоб, коли вчинити так, було одне, а коли інакше, то не було б цього» [3, с.70]. Свобода у своїй вищій формі є вродженою, оскільки устремління до вищої цілі не підкорюється особистісному вибору, з іншого боку, в своїх діях людина є вільною, є хазяїном своїх вчинків. Головне – не повинно бути ані надмірної свободи, ані надмірного підпорядкування. Свобода є помірковане підкорення законам. Епікурейці ж, як і стоїки, розглядали проблему свободи з точки зору уособленої індивідуальності. Епікурова ідея самочинного відхилення атома була специфічно філософським відображенням факту виникнення в античного індивіда певного «мінімуму» свободи (індивідуальної свободи), здатності протистояти зовнішній примусовості всеохоплюючого гармонійного світопорядку, що тяжів над кожним індивідом як «невблаганний рок». Виникнення цієї «внутрішньої автономії» індивіда знаменувало народження особистісної свободи людини. Таким чином, проблема свободи в античній філософії подається як питання про можливості впливу людини на навколишній світ, про її здатність подолання тих чи інших перешкод, а відтак, і про межі цих можливостей і здатностей

Християнство відкриває епоху вільної творчості, яка виникла завдяки зусиллям античності. Згідно з християнством, сам Бог в акті свободи створює вільну людину, щоб вона могла здійснити свою боголюдську природу, продовжувати акт вільного творення. Свобода розглядається як шлях покаяння через віру та любов. Індивідуальне звільнення людини можливе тільки через любов. Августин Блаженний акцентує увагу на свободі волі, соціальна свобода підміняється доцільністю спасіння. Тома Аквінський більшої ваги надає самостійності людських дій та звільненню людського духа. Філософи періоду Ренесансу обґрунтовували право людини на необмежену свободу, яку повинні детермінувати сумніви, критична самооцінка, терпимість до інакомислення, здоровий глузд і розумне почуття міри. Саме епоха Відродження формувала і виховувала універсальну особистість, вільну в своїх думках і почуттях.

Філософи Нового часу змінюють парадигму розуміння людини та її свободи. Вони, по суті, поривають з ренесансно-гуманістичною традицією своїх попередників і визначають людину як «частку» природи, позбавляючи в цьому сенсі її виключного статусу. Так, Р.Декарт визнає свободу волі, певним чином раціоналізуючи її, тобто сприймаючи як складову мислення. Т.Гоббс подає історичну еволюцію від первісної свободи-сваволі (робити все, що завгодно, заради власного виживання) до необхідності свідомо дотримуватися конвенціональних правил заради своєї ж користі. Для Б.Спінози свобода – це пізнання та усвідомлення чинників зовнішнього світу, які детермінують діяльність людини. Тут немає місця свідомості, «звільненій» від детермінізму, свобода виступає як пізнана необхідність. Звільнення людини можливе шляхом здобуття свободи як пізнання природи мотивів людської діяльності. Дж.Локк продовжує розвиток ідей природного права – права жити, діяти за власними вподобаннями. У Г.Ляйбніца свобода – це активність у поєднанні зі знанням. Отже, з одного боку, маємо парадоксальний для християнської філософії раціоналізм, з іншого – природний для неї – ірраціоналізм, – ідеальну свідомість, звільнену від секулярного на користь сакрального. Філософсько-антропологічний підхід у Новому часі розв'язує проблему свободи через підкорення людини природі та її законам та водночас через їх пізнання.

У німецькій класичній філософії, яка робила акцент на філософсько-антропологічному сенсі теорії свободи, проблема свободи аналізується з позицій пріоритету духовних начал життєдіяльності людини. В одвічній дилемі «необхідність — свобода» саме свобода набуває самодостатнього значення. Кант вперше визначає і радикальним чином пов'язує проблему свободи з основними проблемами метафізики, свобода осягається ним в перспективі наявності заподіяння. У цій перспективі сутність людської свободи, – означають сутність причинності як такої. Ідея свободи конститується у неминучому протиставленні тези й антитези, що становлять сутність третього антиномії, а саме: або свобода є в самій природі, а чи є природа як сам по собі функціонуючий каузально механізм? Ключ до вирішення цієї антиномії Кант знаходить у суворій відмінності між явищем і річчю в собі.

У своїй праці «Лекції з історії філософії» Гегель писав про те, що всесвітня історія є не що інше, як розвиток поняття свободи. Кажучи ж про складність ідеї свободи, Гегель писав: «Про жодну ідею не можна з таким повним правом сказати, що вона є не визначеною, багатозначною і водночас найвеличнішим непорозумінням» [2, с.324]. Категорія свободи, за Гегелем, знаменує духовну самототожність індивіда, його здатності здійснювати невимушений вибір свого життєвого проекту, вибір,

Розділ другий. Філософська антропологія і культура

насамперед, «самого себе», своєї здатності усвідомити і реалізувати власні сутнісні сили (категорії «вільна причинність», «необхідна свобода»). Німецька класична філософія принесла з собою онтологічні, а також гносеологічні трактування компонентів свободи. Розуміння свободи в зазначений період неоднозначний: її розглядають як самодетермінованість; як здатність до вибору (або людина підкоряється інстинктам, або вирішується йти за межі природного і соціального світу); під свободою можна розуміти свідоме зусилля людини з підтримки в собі людського, але свобода – це авторство, коли людина свідомо робить вибір і усвідомлює, що несе за це відповідальність. Свобода тісно пов'язана з усвідомленням суперечливості (це лежить в основі людської природи); з неможливістю ухилитися від вибору як «життєвого» вирішення цього протиріччя; з постійними зусиллями з підтримки в собі людської сутності. Свобода, що розуміється як «свобода від», тісно пов'язана з відчуженням, якщо розглядати це поняття з гранично широких позицій.

Класики світової філософії підняли питання про ілюзорну та істинну свободу, свободу внутрішню і зовнішню, духовну й соціальну, індивідуальну та суспільну, абсолютну та відносну міру свободи, а також про історичність та процесуальність свободи, як безперервного акту звільнення людини в результаті своїх рішень та вибору. Для екзистенціалістів, в самій свободі очевидна етична багатозначність її природи. Свобода може бути силою зла, підставою рабства, формою наївного поведінки та ставлення до життя. «Марнування життя» і свавілля – це теж форми свободи. Концептуальною основою екзистенціальної теорії свободи стали погляди С.К'єркегора і М.Бердяєва. Саме С.К'єркегор одним із перших у новітній філософії заснував новий напрям у дослідженні феномена свободи, згодом продовжений працями А.Камю, Ф.Ніцше, Ж.-П. Сартра, З.Фрейда, Е.Фромма та ін. Екзистенційна філософія пов'язує переконання, що індивідуальне життя людей не піддається науковому аналізу, із радикальною протилежністю світу предметів й світу людського існування. Здатність людини творити саму себе і світ інших людей, вибирати образ майбутнього світу є наслідком фундаментальної характеристики людського існування – його свободи. Людина – це свобода. Екзистенціалісти підкреслюють, що людина вільна абсолютно незалежно від реальних можливостей здійснення її цілей. Свобода людини зберігається в будь-яких обставинах і відображається в можливості робити вибір. Стверджуючи свободу дією, людина проектує і будує саму себе відповідно до вищих принципів гуманізму, громадянськості та соціальної відповідальності. Людина відповідальна за світ і за саму себе. Зростання особистої свободи, в тому числі свободи духовної, інтелектуальної, тісно пов'язані зі зростанням відчуття покинутості, відірваності від коренів. Такий стан за Е.Фроммом є «втечею від свободи». Особливість екзистенціальних концепцій – максимальна задіяність креативно-особистісного аналізу становлення свободи в структурі людського вчинку. Це дозволяє істотно розширити рамки утилітарно-раціоналістської мотивації. Свобода як екзистенційна похідна набуває характеру абсолютного ціннісного начала, не залежного від змісту соціально-емпіричної дійсності. Однак, екзистенціалістські підходи не в змозі чітко зафіксувати момент позитивного мотиваційного начала в природі антропогенної діяльності. Свобода, вибір і тимчасовість для більшості екзистенціалістів є тотожними. [5, с.75].

Для зарубіжної та вітчизняної науки характерні почасти принципово нові теоретичні підходи до культурфілософського осягнення сутності свободи, які репрезентуються науковими пошуками таких філософів сучасності, як І.Берлін, Т.Гадамер, Ю.Габермас, Б.Рассел, Е.Левінас, Дж.Ролз, О.Тоффлер, А.Гайек, М.Гайдеггер, Е.Фромм, М.Фуко, К.Ясперс та ін. В їхніх дослідженнях порушуються питання про межі людської свободи, констатується небезпечна можливість трансформації інтенцій свободи поведінки індивіда у вседозволеність, нігілізм і анархію. Так, концепція свободи І.Берліна базується на твердженні, що не будь-яка свобода сумісна з рівністю, справедливістю, правом, існує два поняття свободи: «позитивна» і «негативна». Первісною є свобода від зовнішнього примусу, тобто свобода вибору. «Позитивна» свобода звужує, а не розширює її межі. [1, с.186]. Е.Фромм також намагається відшукати шляхи звільнення особистості з пуг відчуження, визначити шляхи оновлення західної цивілізації. Мислитель конструює поняття «соціального характеру» як проміжного містка між свідомістю, психікою індивіда, і соціальною структурою суспільства. Саме вдосконалення соціального характеру і є тим філософським каменем, який допоможе подолати існуючі соціальні катаклізми, вирішити, проблему відчуження. Фактично, суть пошуків всіх представників Франкфуртської школи (Т.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фромм, Ю.Габермас), у принципі, одна: шлях ліквідації відчуження – вдосконалення внутрішньої природи людини. Свобода як ідея та цінність, правова норма та етичний принцип, суспільна реалія та характеристика практичної життєдіяльності соціуму й окремого індивіда набула на межі ХХ-ХХІ століть нового звучання, істотно збагатився зміст її розуміння. Філософський дискурс зафіксував нові, часом вражаючі людську уяву прояви свободи, її численні іпостасі й протиріччя. У загально-культурологічному контексті особливого сенсу набула проблема індивідуальної, особистісно-визначеної і здобутої свободи, а також вибору людиною свободи як форми і засобу її самореалізації.

Висновки. Отже, у даній статті було представлено історико-філософський аналіз щодо дослідження свободи як звільненої свідомості. Вона є елементом системи суспільних відносин, такою характеристикою сучасного суспільства, яка виражається у принциповій перебудові суб'єкт - об'єктної структури (картезіансько-кантівського типу) наявного досвіду. Не менш актуальним є завдання пошуку балансу між теоретичним дослідженням загальних закономірностей розкриття змісту феномену свободи і практичним аналізом її проявів у сучасному українському суспільстві. Аналіз ступеня наукової розробки теми підводить до висновку, що попри існування значного масиву літератури, в якій висвітлюються різні аспекти обраної для дослідження проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна визнати достатнім. На нашу думку, ідентифікація поняття свободи як звільненої свідомості – це певною мірою альтернативне тлумачення ліберальних свобод, яке корелює щодо контекстів, поширених у філософській антропології та соціальній філософії. Екзистенціально-антропологічний аналіз проблеми звільнення свідомості в світоглядно-духовних утвореннях повинен стати теоретико-методологічною основою, цілісним підґрунтям для побудови смислорозумної парадигми соціокультурного розвитку особистості. В практичному відношенні це дає змогу виявити спільні детермінанти оптимізації життєдіяльності в контроверзах цивілізаційного процесу. Отже, історико-філософський, філософсько-антропологічний аналіз етико-психологічного потенціалу звільненої свідомості в умовах сучасного світу є вельми актуальним та перспективним предметом наукового дослідження.

Література:

1. Берлін І. Чотири есе про свободу / І.Берлін; [пер. з англ. О.Коваленка]. – Київ: Основи, 1994. – 272 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: в 3-х т. / Г.В.Ф. Гегель. – Т.3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 472 с.
3. Дынник М.А. Материалисты древней Греции / М.А.Дынник. – М.: Госполитиздат, 1956. – 240 с.
4. Элиаде М. Йога: бессмертие и свобода / Элиаде М.; [пер. с англ., вступ. ст. и примеч. С. В. Пахомова]. – СПб.: Изд. дом СПб ун-та, 2004. – 512 с.
5. Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи / [В.Г.Табачковський, М.О.Булатов, ін.]; під ред. В.Г.Табачковського. – К.: Наук. думка, 2005. - 272 с.
6. Юнг К.Г. О психологии восточных религий и философий / Карл Густав Юнг; [пер. с нем., сост. В. Бакусев]. – М.: Медиум, 1994. – 258 с.
7. Uwe Meixner. Physicalism, Dualism, and Intellectual Honesty. [http:// www. newdualism.org/review/vol1/DR1-1-U.Meixner.htm](http://www.newdualism.org/review/vol1/DR1-1-U.Meixner.htm)

Савицкая И.М. Свобода как освобожденное сознание: историко-философский дискурс. *Исследуется феномен свободы как существенное определение человека, условие его уникального бытия. Осуществлен анализ сознания в проявлениях историко-философских, философско-антропологических, экзистенциальных измерений человеческого бытия, в котором формируются идеи культурного самоопределения личности.*

Ключевые слова: свобода, освобождение сознания, свобода выбора, свобода действия, свобода воли, идентификация, ответственность.

Savitskaya I. Freedom as a liberated consciousness: historical and philosophical discourse. *The article investigates the phenomenon of freedom as the most essential definition of individual, condition of its unique existence. The thesis analyzed the manifestation of consciousness in the philosophical-anthropological, existential dimensions of human existence, which forms the main ideas of individual cultural self-determination. The essence of freedom in relation to the notion of "consciousness exemption" is revealed. The thesis analyzed the manifestation of consciousness in the philosophical-anthropological, existential dimensions of human existence through a review of the national consciousness, which forms the main ideas of individual cultural self-determination. The phenomenon of freedom is analyzed from the standpoint of priority of human being spiritual principles, his voluntary socio-valuable choice, liberation of consciousness from stereotypes, false, restrictions. It is pointed out that the liberated consciousness is a consciousness that is constantly struggling, it is being updated. Consciousness awareness is a necessary stage in human cognition of itself and its destiny – is the basis of its dismissal. Problems of perception and realization of personality's outlook freedom in a modern Ukrainian society are being separated. It is shown that personal freedom is always a freedom of choice of the individual. Identification of the concept of freedom as liberated consciousness - is to some extent an alternative interpretation of liberal freedoms. Reported that the existential-anthropological analysis of the liberation of consciousness in the ideological and spiritual education should be theoretical and methodological basis, holistic basis for constructing paradigm of socio-cultural development of the individual.*

Keywords: freedom, freedom of choice, freedom of action, free will, consciousness exemption, identification, responsibility.